

Михайло КОВАЛЬЧУК, Олександр ВОВК

ПІДПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР, ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ УПА ЛЕОНІД СТУПНИЦЬКИЙ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

На основі невідомих раніше матеріалів зроблено спробу відтворити маловідомі сторінки життєпису визначного українського військового діяча Леоніда Ступницького.

Ключові слова: Дієва армія УНР, Українська повстанська армія, генерал-хорунжий Л.Ступницький, національно-визвольна боротьба, біографія.

Based on previously unknown materials, an attempt is made to revive the little-known pages of the biography of the prominent Ukrainian military figure Leonid Stupnitskyi.

Key words: Ukrainian People's Republic Active Army, the Ukrainian Insurgent Army, Cornet-General Leonid Stupnitskyi, national liberation struggle, biography.

В історичній літературі збереглося небагато відомостей про життєвий шлях визначного українського військового діяча, генерала Л. Ступницького (1891 – 1944 рр.) – учасника національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., одного з організаторів Української повстанської армії в роки Другої світової війни. Хоча Л. Ступницький обіймав командні посади в армії УНР та УПА, його біографія ніколи не була об'єктом історичного дослідження. Діаспорні довідкові видання містять обмаль інформації про життєвий шлях Л. Ступницького, надто в період 1917 – 1921 рр.¹ Характерно, що навіть ветерани національно-визвольної боротьби на еміграції не змогли дійти єдиної думки щодо перебігу і обставин його служби в українській армії². Суттєві неточності й прогалини у життєписі цього військового діяча трапляються й на сторінках сучасних енциклопедичних видань³. Тож ми спробували дослідити біографію полковника армії УНР, генерал-хорунжого УПА Л. Ступницького, спираючись переважно на віднайдені в архівах його послужні списки з російської царської армії й Дієвої армії УНР, документи Української повстанської армії тощо.

Леонід Венедиктович Ступницький народився 10 червня 1891 р.⁴ у багатодітній селянській родині в с. Романівка Сквирського повіту на Київщині⁵. У родині Ступницьких збереглася українська національна свідомість, а представники її старшого покоління навіть брали участь у суспільно-політичному житті царської Росії. Так, дід Леоніда, Венедикт Ступницький, у 1860-х рр. був членом ліворадикального гуртка „народників”, що збирався на таємні зібрання у співчуваючого революційним ідеям поміщика Т. Рильського⁶. Народники мріяли про повстання проти царського режиму, закликали до встановлення в Росії республіки, намагалися вести відповідну агітацію серед селянства. Їхня роль у зростанні суспільної напруги в Російській імперії була доволі значною. Роки дитинства і юності Леоніда Ступницького припали на ескалацію соціальних і політичних конфліктів у країні. Під час першої російської революції 1905 – 1907 рр. юнак став свідком масових погромів поміщицьких маєтків на Київщині.

У родині Ступницьких дбали про те, щоб діти здобували освіту. Леонід спершу закінчив Сквирське двокласне міське училище, а в 1909 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира⁷. Та понад усе юнак прагнув стати військовиком. Тож 1912 року він залишив навчання в університеті, аби розпочати військову службу в лавах російської армії⁸. Цей крок і визначив увесь його подальший життєвий шлях.

Як свідчать документи, 3 грудня 1912 р. 21-літній Л. Ступницький вступив добровольцем до 9-го Бузького уланського полку, що розташовувався у Білій Церкві на Київщині⁹. Ця військова частина, попри свою належність до російської армії, мала давні українські традиції – її було створено на початку XIX ст. з Бузького козацького і 3-го Українського уланського полків. У складі російської армії полк брав участь у придушенні польського повстання 1830 – 1831 рр., приборканні Угорщини в 1849 р., відзначився також у російсько-турецькій війні 1878 – 1879 рр. На початку XX ст. 9-й Бузький уланський полк вважався однією з найкращих кінних частин у російській армії (його почесним шефом навіть вважався спадкоємець австрійського престолу, ерцгерцог Франц-Фердинанд)¹⁰.

Л. Ступницький отримав призначення до 2-го ескадрону полку, в лавах якого і розпочав свою військову кар'єру. Невдовзі після початку військової служби він вступив до полкової учбової команди, щоб отримати звання унтер-офіцера. Упродовж кількох місяців юнак ретельно вивчав статuti, військові правила, опановував різні види зброї, тактичні прийоми ведення бою тощо¹¹. 13 червня 1914 р. він закінчив курс учбової команди. У 2-му ескадроні саме з'явилася вакансія молодшого унтер-офіцера, тож 26 червня Л. Ступницький отримав звання молодшого унтер-офіцера і був призначений командиром відділу¹². Згідно з прийнятими в російській армії правилами, згодом він міг претендувати на посаду командира ескадрону.

У липні 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Росія спільно з Францією і Великобританією виступила проти Центральних держав – Німеччини й Австро-Угорщини. З назви 9-го Бузького уланського полку було вилучено ім'я австрійського ерцгерцога, а сам полк спішно почав готуватися до від'їзду на фронт. 31 липня 1914 р. Л. Ступницький у складі своєї частини залишив Білу Церкву й виступив на позицію¹³. Вже 16 серпня його було призначено старшим унтер-офіцером 2-го ескадрону 9-го Бузького уланського полку із затвердженням на посаді ескадронного каптенармуса¹⁴. На цій посаді Леонід завідував господарським і військовим майном, а також опікувався забезпеченням свого підрозділу харчами й фуражем. Нова посада мала тим більше значення, що в російській армії офіцери й вояки серйозно потерпали від зазвичай неналагодженого продовольчого постачання. У серпні 1914 р. обози з харчами також не встигали за військами, що наступали. Хліба в частинах майже не було і вояки змушені були їсти сухарі і картоплю¹⁵. Швидкий темп наступу російських військ перешкодив належній організації їх продовольчого забезпечення.

9-ту російську кінну дивізію, до складу якої входив Бузький уланський полк, було включено до 9-го корпусу 3-ї армії Південно-Західного фронту¹⁶. Армія мала діяти проти військ Австро-Угорщини й зосереджувалася у районі Луцьк – Дубно – Крем'янець для подальшого вторгнення у Галичину¹⁷. 19 серпня 1914 р. 9-й Бузький уланський полк перейшов російсько-австрійський кордон й вступив на терен Галичини. Перший бій бузьких уланів з австрійськими частинами відбувся на річці Серет біля с. Заложче, де полк при підтримці кінної батареї атакував переважаючі сили противника. Втративши в короткому, але запеклому бою близько 100 вояків, австрійці мусили відступити¹⁸. Подальші бої, які бузьким уланам довелося вести з австро-угорськими військами під час просування до Львова, були не менш запеклими. А вже на початку вересня 1914 р., після захоплення росіянами Львова, 9-ту кінну дивізію висунуто до району Любува, де вона мала прикривати облогу австрійської фортеці Перемишль та утримувати лінію річки Сян. У складі 9-го Бузького уланського полку Л. Ступницький брав участь у кровопролитних боях з австрійцями за переправи на річці Сян (жовтень 1914 р.), наступі на Краків (листопад 1914 р.) і в боях з австро-угорськими військами на правому березі Вісли¹⁹. На початку 1915 р. 9-ту кінну дивізію включено до складу Осадної армії, що штурмувала укріпленій австрійцями Перемишль. 22 березня 1915 р., після багатомісячної облоги, росіяни здобули перемиську фортецю. За участь у боях під час взяття Перемишля Л. Ступницького нагороджено Георгіївським хрестом IV ступеня²⁰.

Як зазначав згодом Л. Ступницький у службових документах, під час боїв у Галичині й Польщі його було поранено й контужено²¹. 30 травня 1915 р. Леоніда відправлено з фронту в розпорядження начальника

штабу Мінського військового округу з метою командувати до школи прапорщиків для здобуття офіцерського звання. 7 червня його прикомандировано до 73-го пішого запасного батальйону, а незабаром відряджено до 1-ї Київської школи прапорщиків для проходження навчального курсу²². 15 липня 1915 р. Л. Ступницький був зарахований на навчальний курс, а вже 13 жовтня завершив навчання у званні прапорщика російської армії. Після цього він отримав призначення на службу до розташованого в запллі 88-го пішого запасного батальйону, де мав займатися підготовкою новобранців для російської армії.

26 жовтня 1915 р. прапорщик Л. Ступницький прибув до нового місця служби і був зарахований до 88-го запасного батальйону молодшим офіцером 11-ї роти²³. Та вже 12 грудня за розпорядженням начальника 26-ї запасної бригади його переведено до 12-го маршового запасного батальйону, де призначено молодшим офіцером до змінного складу 1-ї роти²⁴. Відтак, за обов'язком служби Л. Ступницькому довелося супроводжувати маршові роти під час їх відправлення на фронт. Так, 13 січня 1916 р. його призначають командиром 50-ї маршової роти 207-го запасного батальйону, 18 січня – командиром 88-ї маршової роти, 22 січня – молодшим офіцером учбової команди батальйону, а 30 травня зараховують до списків постійного складу 12-го пішого запасного батальйону (в серпні цього року батальйон розгорнуто у полк)²⁵. Фактично ж Л. Ступницькому в цей час нерідко доводилося виконувати обов'язки начальника учбової команди,

Будинок Української Центральної Ради

не кажучи вже про супровід маршових рот на фронт. 24 серпня 1916 р. за бойові заслуги його нагороджено орденом Св. Станіслава III ступеня²⁶.

Служба у запасних частинах не надто приваблювала Л. Ступницького, який прагнув якомога швидше повернутися до діючої армії. Нарешті його клопотання задовольнили і молодий офіцер отримав призначення на Румунський фронт, до 136-го Таганрозького полку 34-ї російської дивізії. Вже невдовзі після прибуття до частини його призначають начальником полкової команди розвідників²⁷. На фронті у цей час панувало затишшя, але розвідчим командам, що перебували на передньому краю позицій, часто доводилося вести збройні сутички з противником.

З падінням російського царату в березні 1917 р. у народів колишньої Російської імперії з'явилася надія на національне визволення. Відразу ж після революції прапорщик Л. Ступницький взяв активну участь в організації українських національних осередків на фронті. У квітні 1917 р., виклопотавши у начальства дозвіл на відрядження до Києва, він виїхав за інструкціями до Центральної Ради – новоствореного керівного органу українського національно-визвольного руху. У ті дні до столиці України за вказівками прибуло чимало делегатів від українських військових громад. Та коли невдовзі виявилася цілковита байдужість Центральної Ради до військових справ, серед військовиків виникла думка про створення спеціального органу для керівництва українським військовим рухом²⁸. Л. Ступницький увійшов до складу ініціативної групи, зусиллями якої 27 квітня 1917 р. у приміщенні київського Педагогічного музею було скликано збори за участю близько 200 делегатів від українських громад тилкових і фронтових частин російської армії, а також представників Центральної Ради. Головував на зборах прапорщик М. Павловський, а його товаришем (заступником) був Л. Ступницький. Учасники зборів ухвалили скликати національний військовий з'їзд для організації керівного органу українського військового руху²⁹. Саме на цьому з'їзді, що відбувся в середині травня 1917 р., й було обрано Український генеральний військовий комітет, який очолив багатотисячні маси українського вояцтва й започаткував процес українізації в російській армії.

Влітку 1917 р. Л. Ступницький подав рапорт начальству про бажання служити в українізованій частині. Відповідно до цього, його було переведено на Південно-Західний фронт – до 17-го армійського корпусу, що мав бути українізований³⁰. Подальше проходження служби прапорщика Л. Ступницького відбувалося у лавах 623-го Козеницького полку 156-ї дивізії, що входила до складу цього корпусу. Дивізію сформовано наприкінці 1916 р., тож її частини ще не мали ані бойових традицій, ані згуртованого особового складу (деякий час у 1917 р. 156-ю дивізією командував полковник Т. Протазанов, щирий республіканець і майбутній генерал-хорунжий армії УНР). Восени 1917 р. російське командування відмовилося проводити українізацію 17-го корпусу. Щоправда, на цей

час українці в лавах 156-ї дивізії становили більшість, тож її частини й далі комплектувались українськими поповненнями. До речі, в 621-му Немирівському полку цієї дивізії служили колишні вояки створеного у Києві українського полку ім. П. Полуботка, вислані на фронт за спробу повстання проти Тимчасового уряду в липні 1917 р.³¹

Більшовицький переворот у Петрограді в листопаді 1917 р. поклав край „мирному етапові” російської революції. 623-му Козеницькому полку, в якому служив Л. Ступницький, довелося відіграти важливу роль у пов'язаних з державним переворотом подіях. Сталося це, коли російське командування намагалося ліквідувати переворот у Петрограді за допомогою нечисленних військових сил, зосереджених на підступах до російської столиці. З'єднання 17-го корпусу отримали наказ терміново вирушити до Петрограда, на допомогу проурядовим військам. Однак 156-та дивізія зажадала від командування негайно відправити її до Києва для захисту Центральної Ради від російської влади³². Значна частина вояків продемонструвала при цьому відверту ворожість до офіцерів-росіян, подекуди навіть висловлюючи співчуття більшовицьким гаслам. Під впливом цих настроїв 623-й Козеницький полк захопив ключову залізничну станцію Орша, приєднавшись до місцевих більшовиків. Ось як описував більшовицький мемуарист ситуацію після прибуття 623-го Козеницького полку до Орші: „Цей полк виявився більшовицьким. На вагонах ешелону висіли плакати з більшовицькими гаслами, серед яких величезними літерами було „Вся влада Радам”. Наш мітинг, влаштований тут же, біля вагонів, відразу ж після прибуття ешелону, пройшов виключно вдало, з побиттям кількох офіцерів з ешелону, що виступили проти нас, – побиттям, здійсненим зовсім не з нашої ініціативи і не нами організованим. У вояків ешелону накипіло саме. Наше повідомлення про те, що в Орші Військово-революційний комітет вже функціонує, було зустрінуте вояками з захопленням, при чому його оркестр тут же з цього приводу зіграв марсельезу”³³. Захопивши залізничну станцію, вояки-українці блокували усі спроби інших військових частин дістатися Петрограда. Своєчасне перекидання військ на придушення більшовицького перевороту стало після цього неможливим³⁴. Не отримавши підкріплення, козачі відділи під Петроградом були змушені скласти зброю перед більшовиками й відмовитись від спроб ліквідувати державний переворот.

Після здійсненої явочним порядком українізації 623-го Козеницького полку Л. Ступницький став командиром 3-ї роти³⁵. У листопаді 1917 р. 156-та дивізія повернулася до України, але оскільки вояки у своїй більшості прагнули лише якомога швидше дістатися до рідних домівок, її відразу ж було демобілізовано. Уряд щойно проголошеної Української Народної Республіки не надто дбав про розбудову власних збройних сил, тож чимало офіцерів залишили військову службу або вирушили на Дон, до російських білогвардійців. Однак Л. Ступницький не збирався їхати з України, на яку

саме насувалася нова війна – з більшовицькою Росією. Наприкінці грудня 1917 р. російський більшовицький уряд, дивовижним чином поєднуючи ліворадикальні соціальні гасла з великодержавним російським шовінізмом, вдався до відкритої агресії проти УНР. Прапорщик Л. Ступницький вступив рядовим до українського гайдамацького куреня, що формувався для відсічі більшовицької агресії, і взяв участь у перших боях з більшовиками під Костянтиноградом й Лозовою³⁶. У цих боях його було тяжко поранено, через що довелося на деякий час залишити військову службу.

Л. Ступницький одужував від ран до осені 1918 р., повернувшись до рідної домівки на Сквирщині³⁷. За цей час у країні відбулося чимало важливих подій – проголошення незалежності УНР, окупація більшовиками Лівобережної й Південної України, наступне вигнання їх австро-німецькими й українськими військами, встановлення гетьманського режиму П. Скоропадського. На жаль, свідчень про цей період життя Л. Ступницького майже не збереглося. Як старшина військового часу, він не міг служити в армії Української Держави гетьмана Скоропадського. Стан здоров'я не дозволяв йому також вступити до Інструкторської школи старшин чи іншого військово-учбового закладу. Тож Л. Ступницькому залишалося лише вести цивільне життя, спостерігаючи за зростанням соціальної й політичної напруги в країні, що нерідко набирала форм справжньої громадянської війни. У серпні 1918 р. повсталі селяни ледь не захопили Сквиру, яку місцевій гетьманській адміністрації вдалося відстояти лише за допомогою німецьких підрозділів³⁸. Повстання у Сквирському повіті незабаром вдалося локалізувати, але заспокоєння місцевим мешканцям це не принесло. Нарешті, у листопаді – грудні 1918 р. в Україні спалахнуло загальне Протигетьманське повстання, що поклато край правлінню П. Скоропадського й призвело до відновлення УНР.

З поваленням гетьманату й приходом до влади в країні Директорії УНР Л. Ступницький повернувся на військову службу. Наприкінці грудня 1918 р. він вступив до Київського запасного кінно-пішого полку, що формувався республіканською владою на південній Київщині. Полк входив до складу Київської резервної бригади армії УНР, його командиром був отаман Вирченко, а серед старшин і вояків – чимало учасників повстансько-партизанського руху часів гетьманату³⁹. Проте перетворити полк на повноцінну військову частину його командирам не вдалося. Більшість вояків після гетьманських репресій підтримували гасла радянської влади і вважали демократичний уряд УНР буржуазним та контрреволюційним. У міру того, як ставала очевидною неминучість нової війни з більшовицькою Росією, настрої у полку склалися не на користь Директорії.

У січні 1919 р. російсько-більшовицькі війська розпочали повномасштабне вторгнення в Україну. Не зустрічаючи значного опору, за короткий час більшовики підійшли до Києва. Захищати столицю було нікому.

Наприкінці січня 1919 р. 1-й Київський запасний полк, у якому служив Л. Ступницький, разом з іншими частинами Київської резервної бригади перекинули на фронт під Козелець, щоб зупинити подальше просування противника. Але на позиціях полк, за словами командира відтинку отамана І. Семесенка, виявив лише „велику дезорганізацію і велику паніку”⁴⁰. 25 січня 1919 р. Київський полк за прикладом іншої військової частини самочинно залишив позиції й відступив до Києва, а вже 5 лютого більшовицькі війська безперешкодно увійшли до столиці України⁴¹. 1-й Київський запасний полк після цієї катастрофи фактично перестав існувати, оскільки його вояки, не бажаючи битися за УНР, розійшлися по домівках. Невідомо, чи отримав Л. Ступницький нове призначення – сам він писав згодом, що під час відступу військ УНР з Київщини залишив армію за станом здоров’я (відкрилася стара рана)⁴². Оскільки ж більшовики після захоплення Києва успішно просувалися вглиб Правобережної України, повернення до рідної оселі могло означати лише життя під владою окупанта. Наприкінці лютого 1919 р. Сквиру захопили збільшовичені повстанці, а 3 березня місто зайняли регулярні більшовицькі частини⁴³.

Важко сказати, чи справді Л. Ступницький залишив українське військо за станом здоров’я, чи під впливом загального розчарування політикою Директорії УНР, як це зробило у той час чимало учасників визвольної боротьби. Та у кожному разі невдовзі йому довелося стати свідком швидкої зміни настроїв населення щодо більшовиків. Ставлення селян до радянської влади різко змінилося, щойно більшовики розпочали у березні 1919 р. грабівницьку політику конфіскації продовольства. Вже наприкінці березня на південній Київщині спалахнуло масштабне селянське повстання проти більшовицької влади, яке очолив отаман Зелений. На політичне керівництво повстанцями претендували ліві українські соціалісти, що виступали водночас проти більшовицької диктатури й Директорії УНР, відстоюючи ідею „української радянської влади”⁴⁴.

Навесні 1919 р. розмах повстанського руху проти більшовиків досягнув величезних масштабів. Навіть після жорстокого придушення повстання отамана Зеленого більшовикам не вдалося цілковито знищити осередки повстанства на Київщині. Наприкінці квітня 1919 р. Л. Ступницький приєднався у районі Таращі до кількатисячної 3-ї „радянської” повстанської дивізії отамана Я. Діяченка і був призначений командиром 2-го Пороського полку⁴⁵. У складі цього повстанського формування він брав участь у боях з більшовицькими частинами під Таращею, Ставищами, Розумницею, Володаркою⁴⁶. На початку червня 1919 р. дивізія під натиском більшовиків була змушена відступити до району Сквири. На цей час настрої населення Сквирського повіту, як стверджувалося у доповіді одного з більшовицьких співробітників, склалися зовсім не на користь більшовиків: „Населення міста Сквири по відношенню до

радянської влади тримається зі співчуттям, але, треба гадати, що це лише тому, що населення міста євреї. Що ж до волостей, не можна сказати, щоб вони співчували існуючій владі, але в той же час прямих випадів не роблять... Комбіди (комітети бідноти – *М.К.*) є лише в кількох волостях, але їх мало, та й наявні слабкі й бездіяльні”⁴⁷.

Однак більшовицькі частини продовжували переслідувати загони отамана Я. Діяченка й після відступу до району Сквири. Під впливом військових невдач у лавах повстанців помітно занепала дисципліна, почастишали вияви бандитизму тощо⁴⁸. На початку липня 1919 р. повстанська дивізія Я. Діяченка, приєднавшись до загону отамана Ю. Тютюнника, вирушила на з’єднання з армією УНР, що вела у цей час кровопролитні бої з більшовиками на Поділлі. 13 липня об’єднана повстанська група прорвала більшовицький фронт у районі Копайгорода, після чого з’єдналася з частинами української армії⁴⁹.

Протягом кількох наступних тижнів повстанські загони було реформовано у Київську групу армії УНР, командувачем якої став отаман Ю. Тютюнник. Відповідно, 3-тю повстанську дивізію реорганізовано у регулярну 5-ту Київську. 2-й полк, командиром якого залишався Л. Ступницький, налічував кілька сотень бійців і був на той час найбільшим у дивізії. Вчорашні повстанці посилено проходили військовий перевишкіл; згідно із загальноармійською нумерацією полк невдовзі перейменовано на 14-й Пороський⁵⁰. У 5-й Київській дивізії, командував якою отаман М. Шулаїв, найкращим полком вважався 13-й Гайсинський, однак і 14-й Пороський не раз виявляв бойову звитягу. Під час переможного наступу армії УНР і УГА проти більшовиків у серпні 1919 р. Л. Ступницький на чолі 14-го полку брав участь у боях за Тиврів, Умань, Христинівку, Ставище⁵¹. На початку вересня 1919 р. 5-й Київській дивізії довелося вести важкі й кровопролитні бої з південною групою 12-ї більшовицької армії у районі Умань – Христинівка. Людські втрати 14-го полку в цих боях були такими значними, що невдовзі поросців влито до 35-го Звенигородського полку 12-ї Київської дивізії, командиром якого й призначено Л. Ступницького⁵². За чисельністю полк був найбільшим у дивізії; станом на 1 жовтня 1919 р. у його лавах налічувалося 43 старшин, 34 підстаршин, 318 вояків⁵³. Командиром 12-ї Київської дивізії став полковник Багнюк, а начальником штабу – полковник В. Нельговський. Більшість командирів частин дивізії в недалекому минулому були повстанськими ватажками.

Восени 1919 р. українській армії довелося вести війну з російськими білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, що прагнули відродити „єдину та неподільну” Росію. Ця війна йшла в умовах гострої нестачі в українських військах продовольства, амуніції, санітарних матеріалів. На чолі 35-го Звенигородського полку Л. Ступницький брав участь у жорстоких боях з білогвардійцями за переправи на річці Буг, двічі здобував Вапнярку під

час прориву армії УНР з оточення наприкінці жовтня 1919 р. У боях проти білогвардійців частини 12-ї Київської дивізії зазнали величезних людських втрат⁵⁴. Крім того, в їх лавах стрімко поширювалася епідемія тифу. В середині листопада 1919 р. 12-ту дивізію було зведено в полк, а колишні полки – в курені. Не в змозі більше стримувати натиск білогвардійців, армія УНР відступила на Волинь, у сумнозвісний „трикутник смерті”. Л. Ступницький командував зведеним куренем звенигородців, допоки, захворівши на тиф, не був змушений 1 грудня 1919 р. здати посаду⁵⁵. На деякий час його було переведено до ремонтної комісії зведеної Київської дивізії.

Л. Ступницький не брав участі у Першому Зимовому поході, у який армія УНР вирушила з „трикутника смерті” наприкінці 1919 р. Тиф примусив його залишити лави війська й повернутися додому, у Сквирський повіт. Саме у цей час, взимку 1919/1920 рр., Україну вже втретє зайняли більшовицькі війська. Повстансько-партизанський рух в країні спалахнув з новою силою у відповідь на більшовицькі репресії. Наприкінці квітня 1920 р. військові операції проти більшовиків розпочала Польща, діючи згідно з домовленостями, укладеними головою Директорії УНР С. Петлюрою з польським державним керівництвом. Упродовж кількох тижнів польські війська звільнили від більшовиків Київщину і Поділля. На початку травня 1920 р. стало відомо, що армія УНР, закінчивши Перший Зимовий похід, з’єдналася з польською армією у районі південного Поділля.

Як свідчать документи, Л. Ступницький після приходу польських військ на Київщину знову повернувся на службу до армії УНР. 23 травня 1920 р. за наказом командира Київської дивізії полковника Ю. Тютюнника колишнього командира 35-го Звенигородського полку сотника Л. Ступницького було призначено до 5-го кінного полку⁵⁶. Полк, що входив до складу Київської дивізії, саме починав формуватися і гостро потребував досвідчених старшин-кавалеристів. Першого командира 5-го кінного полку, Старостіна, через фінансові зловживання звільнено з лав Дієвої армії УНР, і командування прийняв сотник Ф. Борис, в минулому уславлений командир кінноти Січових стрільців. Його помічником був „зимопохідник” сотник Ю. Тисаревський, а старшинами – ветерани визвольної боротьби поручники М. Павловський, В. Оксюк, сотник Г. Маслівець, хорунжий Г. Заярний та ін.⁵⁷

Наприкінці червня 1920 р. українсько-польські війська під натиском більшовиків розпочали відступ з Правобережної України. І хоча 5-й кінний полк ще не закінчив формуватися, його підрозділам не раз доводилося прикривати відхід українських частин й брати участь у боях з більшовицькими військами. Після відступу армії УНР до Галичини 5-й кінний полк перейменовано на 4-й Київський кінний. 4 вересня 1920 р. його командиром став начальник розвідувального відділу штабу 4-ї Київської дивізії сотника М. Палій-Сидорянський. 5 вересня новий командир призначив сотника Л. Ступницького своїм помічником⁵⁸.

У вересні 1920 р. армії УНР вдалося очистити від більшовиків Галичину й перенести військові операції на Поділля. Кіннота 4-ї Київської дивізії увесь час перебувала в гущі боїв, завдаючи противникові важких втрат. „4 дивізія вела 21/9 завзятих бій з ворогом в районі Шидлівці – Чемерівці, де після розбиття ворога захопила 70 полонених, 2 кулемети і багато воєнного майна. Зарубано до 40 комуністів,“ – йшлося в одному з військових донесень⁵⁹. У зведеннях штабу Дієвої армії відзначалися й сміливі наскоки 4-го Київського кінного полку на зайняті противником населені пункти.

Здавалося, успішний наступ українсько-польських військ восени 1920 р. неминуче закінчиться визволенням України з-під більшовицької окупації. Однак у зв'язку з укладенням на польсько-більшовицькому фронті перемир'я, армія УНР змушена була припинити свої операції. Коротке затишшя змінилося канонадою останньої битви, коли 10 листопада переважаючі сили більшовицьких військ атакували українську армію. У жорстоких боях українські частини зазнали важких втрат й були змушені відступати⁶⁰. 21 листопада 1920 р. армія УНР перейшла через річку Збруч на терен Польщі, де її було роззброєно й інтерновано.

Умови життя українського вояцтва у польських таборах для інтернованих були важкими через погане опалювання, незадовільне харчування, незабезпеченість людей елементарними предметами побуту. Це повністю стосувалося й табору в Олександрові-Куявському, де розмістилася 4-та Київська дивізія. „Наша армія, опинившись в тяжкому скрутному становищі інтернування, повинна дивитись на своє теперішнє

Ветерани 4-ї Київської дивізії на еміграції в Польщі. 1920-ті рр.

становище, як ще на один етап по терновому шляху відбудови Української Народної Республіки, а тому Армія, не гублячи рівноваги й свого високого Лицарського духу, мусить вжити всіх заходів, щоб використати цей час для планової організації праці. По своєму складові наша армія уявляє зараз кадри будучої великої Української армії, а тому весь командний склад має вжити всіх заходів, щоб зберегти й підготувати теперішнє наше вояцтво, як підвалини для будучих формувань,” – йшлося у наказі командувача армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка⁶¹.

Незважаючи на воєнну поразку, державне та військове керівництво УНР не полишало надій на продовження боротьби за незалежність Батьківщини. Надії на визволення України підживлювалися й звістками про розгортання на українських землях масового повстансько-партизанського руху. На початку 1921 р. при Головній команді армії УНР було утворено спеціальний Повстансько-партизанський штаб на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником, що за сприяння польської влади мав підготувати в Україні загальне антибільшовицьке повстання, яке планувалося підтримати одночасним виступом армії УНР з Польщі. Штаб мав зв'язки з повстанськими загонами в Україні, передавав повстанцям зброю, кошти, агітаційну літературу й таємно пересилав до них старшин і вояків армії УНР⁶². До праці у Повстансько-партизанському штабі Ю. Тютюнник запросив і сотника Л. Ступницького. На початку 1921 р. його призначено начальником організаційного відділу військового управління повстанського штабу⁶³. На цій посаді Ступницький розробляв плани організації в Україні повстансько-партизанських загонів, здійснював підбір кадрів для них, відповідав за створення таємних контрольно-перепускних пунктів на польсько-радянському кордоні. На початку вересня 1921 р. штаб фактично завершив підготовчий етап з організації всеукраїнського повстання. На цей час Л. Ступницького підвищено в ранзі до підполковника армії УНР.

Оцінки діяльності Л. Ступницького у повстанському штабі були досить різними. Так, 25 вересня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра у листі до генерала Ю. Тютюнника вказував на „недобрі чутки” щодо схильності деяких співробітників Повстансько-партизанського штабу, в тому числі й Л. Ступницького, до „грошової спекуляції”⁶⁴. Сам же Ю. Тютюнник висо-

Отаман Юрій Тютюнник

ко цінував працю свого підлеглого. 23 жовтня 1921 р., вже будучи командувачем всіх повстанських сил в Україні, він призначив підполковника Л. Ступницького командувачем 2-ї повстанської групи, що мала складатися з повстанських загонів Волині, Київщини й більшої частини Поділля⁶⁵. Це був найважливіший район українського повстанства, де діяли загони відомих повстанських отаманів – Хмари, Гризла, Голого, Загороднього, Струка та ін.⁶⁶ У цьому районі повинна була оперувати й сформована з інтернованих частин армії УНР Українська повстанська армія, виступ якої до України був би сигналом до початку загального повстання. Л. Ступницький мав обійняти керівництво повстанськими загонами Правобережної України відразу ж після переходу УПА до України⁶⁷.

Як командувач 2-ї повстанської групи підполковник Л. Ступницький взяв участь у Другому Зимовому поході⁶⁸. 4 листопада 1921 р. у складі Волинської групи УПА Л. Ступницький разом зі сформованим особисто невеличким штабом перейшов польсько-радянський кордон у районі с. Борове поблизу Олевська⁶⁹. Учасники походу сподівалися з'єднатися з повстансько-партизанськими загонами в Україні, підняти загальне повстання й знищити більшовицький режим.

Та вже з перших днів походу виявилась цілковита нестача у вояків зброї, одягу, військового майна. Рейд відбувався в умовах постійних боїв зі значними більшовицькими силами. „Не було дня, майже не було години, щоб не було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами Червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами чону, чека, міліції,” – згадував учасник походу⁷⁰. Після переходу кордону Волинська група УПА вирушила до Коростеня, де українське командування розраховувало здобути запаси зброї, амуніції, продовольства, а також за допомогою телеграфу повідомити населення про початок всеукраїнського повстання. Згідно з планом, виробленим у штабі групи, головні сили Ю. Тютюнника мали наступати на Коростень з півночі, а невеличкий загін Л. Ступницького (близько 40 бійців) водночас мав увірватись до міста з півдня⁷¹. Вночі 7 листопада 1921 р. Волинська група підійшла до Коростеня, готуючись захопити місто й розпочати всеукраїнське повстання.

Як часто буває на війні, першою жертвою бою став складений у штабі план. Загін Л. Ступницького прибув на вихідну позицію на півтори години раніше від визначеного терміну. Бажаючи скористатись нічною темрявою, Л. Ступницький вирішив атакувати Коростень власними силами ще до підходу основних сил Ю. Тютюнника⁷². Задля цього загін було поділено на три невеличкі відділи: перший під командою підполковника І. Ремболовича отримав завдання захопити залізничний вокзал, другий на чолі з сотником Хмарою – зайняти південно-східну околицю міста, сам же Л. Ступницький на чолі третього мав звільнити ув'язнених у міській в'язниці⁷³. Спершу події розгорталися успішно. Діставшись цен-

тру міста за допомогою мільйонера, який перейшов на бік повстанців, відділ Л. Ступницького знищив 20 чекістів, розігнав міліцію, захопив склад зброї і звільнив з в'язниці близько 600 чоловік. Було полонено й розстріляно начальника штабу 133-ї бригади 45-ї більшовицької дивізії⁷⁴. Але відділові І. Ремболовича не вдалося утримати залізничну станцію, що примусило увесь загін до відступу. Головні сили Ю. Тютюнника підійшли до Коростеня, коли противник вже встиг оговтатися від несподіваного нападу й підтягнув підкріплення. До того ж, за спогадами І. Ремболовича, Л. Ступницький не підтримав групу Ю. Тютюнника одночасним ударом з півдня⁷⁵. У ході важкого бою Волинська група УПА мусила відступити, залишивши Коростень у руках ворога.

На думку більшості учасників походу, передчасна атака загону Л. Ступницького фактично зірвала вироблений план захоплення Коростеня. „Переведення плану не пощастило, – зазначав командир 2-ї бригади полковник Р. Сушко. – Підполк. Ступницький починає свої чини на півтори години скоріше, ніж було наказано. Тим ударемное рівночасний концентрований наступ, бо своїм слабким ударом тільки ставить на ноги ворога, що в повній готовності приймає бій з головними нашими силами. Очевидно, випертий ворогом, не міг навіть належно демонструвати наступу в момент розпочаття зтяжкого бою наших головних сил”⁷⁶. Поразка під Коростенем прирекла на невдачу усю подальшу акцію УПА. Не мала успіху й здійснена за кілька днів спроба загону Л. Ступницького захопити невеличке містечко Радомишль. „Нападу на Радомишль нам не пощастило зробити, бо полковник Ступницький заблудив, жодних порад слухати не хотів, і відділ повернувся ні з чим...” – зазначав підполковник І. Ремболович⁷⁷.

На цей час з'ясувалася й марність сподівань на приєднання до Волинської групи місцевих повстанців. Л. Ступницький залишався командувачем 2-ї повстанської групи номінально, оскільки жодного повстанського загону в його розпорядженні не було. Жорстокими репресіями й терором більшовикам вдалося до осені 1921 р. знищити переважну більшість повстанських формувань й придушити народний опір. „Як командний склад, так і козацький загаль побачили, що дійсність в Україні не відповідає їхнім мріям. Величезної повстанської організації, яка об'єднувала б майже всю Україну, про яку так багато говорилося і на яку так багато покладалося надій, не було... Надія запалити ту хмельниччину, про яку вголос мріяв генерал Тютюнник, не збувалася,” – згадував підполковник М. Чижевський⁷⁸.

З кожним днем більшовицька кіннота Г. Котовського все дужче насаждала на Волинську групу. Пригнічені невдачами, виснажені й деморалізовані, вояки втрачали здатність вести далі боротьбу. 17 листопада, в жорстокому бою під с. Малі Миньки поблизу Коростеня Волинську групу УПА розбила ворожа кіннота. Підполковник Л. Ступницький був серед тих небагатьох, кому пощастило врятуватися від загибелі. Під проводом генерала

Ю. Тютюнника група вцілілих старшин і вояків вирушила в бік польсько-радянського кордону, який і перетнула 20 листопада 1921 р. Здавши зброю польським жандармам, бійці мали повернутися до таборів для інтернованих, де на них чекало гірке усвідомлення остаточної поразки...

Катастрофа Другого Зимового походу означала, що збройна боротьба за незалежність України у 1917 – 1921 рр. фактично скінчилася. Деякий час Л. Ступницький перебував у таборі для інтернованого українського вояцтва в Щипйорно. Як і багато інших українських старшин і вояків, він напружено стежив за розвитком подій в Україні та на міжнародній арені. Не втрачаючи надії на всеукраїнське повстання проти більшовицького режиму, Л. Ступницький цікавився звітками з України, зустрічався з учасниками повстанського руху⁷⁹. Однак дуже швидко він зрозумів безперспективність подальшого перебування на інтернуванні, тож 1922 року залишив військову службу і виїхав на Волинь.

Підполковник замешкав у Острозі, де влаштувався на роботу інспектором плантацій на Бабинському цукровому заводі. Того ж року він одружився з місцевою вчителькою, українкою Лідією Федорівною Беднарською. Ступницькі мали двох синів. 17 грудня 1923 р. у них народився Юрій, а 5 січня 1932 р. – Сергій⁸⁰. Оскільки цукровий завод знаходився в сусідньому Гощанському районі, Л. Ступницькому часто доводилося жити на помешканні в с. Колесники, тому бачитися з сім'єю міг лише у вихідні. Однак, незважаючи на повоєнну скруту і складні обставини, родинне життя було щасливим. Про десятирічну військову службу Л. Ступницький здебільшого згадував лише серед колишніх бойових побратимів, що вряди-годи відвідували його домівку. Старший син Юрій зауважував про батька: „Дуже любив слухати, коли сходилися старі вояки й починали згадувати стару бувальщину, надто фронтову. Особливо цікаво й майстерно виходило це в батька”⁸¹.

Польське панування на Волині у 1920-х – 1930-х рр. супроводилося національними утисками українського населення. Українські політичні партії не мали змоги легально виступати за незалежність України, національні культурно-просвітницькі осередки зазнавали постійних утисків та репресій. Як писав згодом сучасник, така політика польської влади призвела до поширення прорадянських настроїв серед місцевого населення: „На Волині це мало своїм наслідком те, що в рами комуністичної партії увійшло все, що було опозиційно настроєне проти польської окупації, через що комуністична партія в першій стадії свого розвитку проводить усю роботу під національними протипольськими гаслами”⁸². Діяльність комуністичних осередків була відчутною і в Острозі, де 1927 року створено відділення революційної організації „Сельроб”. Утім, мешканці цього району, розташованого поблизу польсько-радянського кордону, мали змогу довідатися про комуністичні порядки в СРСР безпосередньо від утікачів з

Наддніпрянщини. Звістки про голодомор і сталінський терор не сприяли прорадянським настроям серед населення. Натомість діяльність Організації Українських Націоналістів на Волині у 1930-х рр. позитивно впливала на поширення в цьому регіоні української національної свідомості. Діючи здебільшого нелегальними методами, ОУН боролася за відновлення незалежної й соборної Української держави.

В родині Ступницьких культивувалася повага до української культури і національних традицій. У них була своя бібліотека, що налічувала чимало творів української і світової літератури. Особливе місце у цій книгозбірні посідала література, присвячена українським національно-визвольним змаганням 1917 – 1921 рр. Сам Л. Ступницький, хоча й не брав участі в політичному житті, вів активну культурно-просвітницьку роботу серед селянства⁸³.

Друга світова війна, що розпочалася у вересні 1939 р., в черговий раз змінила політичну карту Європи. Нацистська Німеччина, здійснивши напад на Польщу, зайняла більшу частину польських земель. Вранці 17 вересня радянські війська перейшли польський кордон і в порозумінні з Німеччиною невдовзі окупували Волинь і Галичину. Українське населення, натерпівшись від польської влади, зустрічало червоних стримано, а подекуди й доброзичливо. Чимало ветеранів армії УНР, що мешкали на західноукраїнських землях, поспішили виїхати на захід, добре знаючи, що таке більшовизм. Щоб уникнути переслідувань, Л. Ступницький збирався перебраться разом з сім'єю на захід, до окупованих німецькими військами теренів Польщі. Та через небажання дружини залишати рідну домівку реалізацію цього рішення довелося відкласти.

Сподівання на те, що радянська влада виявиться кращою від польської, не справдилися. Тотальні арешти й брутальне насадження комуністичних порядків стали звичайним явищем на окупованих радянськими військами теренах України. Репресії торкнулися не лише польських офіцерів, чиновників, осадників, але й учасників і ветеранів українського національно-визвольного руху. На початку березня 1940 р. до дому Ступницьких навідалися представники радянських каральних органів, що мали намір заарештувати колишнього старшину армії УНР⁸⁴. Л. Ступницькому вдалося переховатися й уникнути зустрічі з чекістами, але цей візит поклав край ваганням. Вже наступного вечора він разом зі старшим сином Юрієм вирушив до Львова, аби звідти дістатися до зони німецької окупації⁸⁵.

Довідавшись у Львові, що перейти непоміченим через радянські прикордонні застави в Галичині не вдасться, Л. Ступницький вирушив разом з сином до Білорусі. Однак спроба під виглядом польських біженців перетнути в районі Цехановця радянсько-німецький кордон зазнала невдачі: групу втікачів затримали радянські прикордонники. Після попередньо-

го допиту Л. Ступницького, що видавав себе за поляка, відправили для подальшого з'ясування до в'язниці у Бресті, а його сина Юрія звільнили як неповнолітнього⁸⁶. Оскільки радянська судова система була надміру переобтяжена насадженням „соціалістичної справедливості” на щойно приєднаних до СРСР землях, перебування Л. Ступницького у в'язниці затяглося на тривалий час. Минуло більше року, перш ніж його справу розглянув суд. За спробу нелегально перейти кордон Л. Ступницького засуджено до 3 років перебування у виправно-трудових таборах. А як з'ясувалося, що в'язень критикує колгоспні порядки, йому за „антирадянські настрої” додали ще 2 роки⁸⁷. Щоправда, при цьому розгляд справи знову затягнувся. Тож коли 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР, Л. Ступницький все ще перебував у брестській в'язниці.

Брестська фортеця стала першою оборонною спорудою, на яку наштовхнулися війська німецької групи армій „Центр”. Внаслідок блискавичного наступу гітлерівців фортеця виявилася справжньою пасткою для розквартированої там великої кількості військ Червоної армії. Оборонці фортеці кілька тижнів відбивали атаки німців. У хаосі воєнних подій арештантам брестської в'язниці вдалося вирватися на волю. Переховуючись в лісі від радянських і німецьких військ, Л. Ступницький у липні 1941 р. дістався на Волинь⁸⁸. На цей час регіон вже зайняли німецькі війська. Від старшого сина Юрія Л. Ступницький довідався про сумну долю членів своєї родини⁸⁹. Родичі дружини, що мешкали в Острозі, загинули в червні 1941 р. Будинок, в якому до війни жили Ступницькі, зруйновано під час бомбардування Острогу радянською авіацією. Відтак, фізично виснажений перебуванням у радянській в'язниці і морально пригнічений звістками про долю своїх рідних, п'ятдесятирічний підполковник армії УНР замешкав у Рівному.

Вперше за два десятиліття на українських землях знову палахкотіла війна, яка, на думку багатьох сучасників, могла скінчитися поразкою більшовиків. Українські еміграційні кола, а також націоналістичні угруповання розраховували, що в разі перемоги над Радянським Союзом гітлерівська Німеччина дасть згоду на створення Української держави. Революційна фракція Організації Українських Націоналістів на чолі зі своїм лідером С. Бандерою проголосила відновлення незалежності України, не очікуючи навіть на згоду німецького керівництва. ОУН(б) активно розгорнула створення українських військових формувань. Провід українських націоналістів ще напередодні радянсько-німецької війни виробив плани з організації в Україні, а зокрема, на Рівненщині, адміністративних та військових структур (Українська національна революційна армія – УНРА). Вже у липні 1941 р. в Рівному постали обласна управа, міліція і 1-й український курінь ім. Холодного Яру („Січ”)⁹⁰. Загалом на Рівненщині було створено окружні, районні й

селищні управи, підрозділи Української народної міліції і військові осередки майбутньої української армії. Оунівці розраховували сформувати не менше 3 куренів, які планували розгорнути згодом у дивізії. Тож мав бути створений український військовий корпус ім. Холодного Яру, розташований на терені Правобережної України. Організація українських адміністративних та військових структур відбувалася фактично без згоди, але й без перешкод з боку німецької військової адміністрації⁹¹.

Організатором 1-го українського куреня ім. Холодного Яру став рівненський обласний провідник ОУН(б) С. Качинський („Остап”). Оскільки для успішного формування підрозділу потрібні були передусім досвідчені фахові старшини, на запрошення С. Качинського посаду начальника штабу куреня обійняв Л. Ступницький. Ад’ютантом штабу став функціонер ОУН(б) Л. Крисько („Кріс”), а старшинами, що займалися вишколом новобранців, призначено Федоровича, Сірка, Цинка і Мельника. Курінь налічував 120 юнаків, які розташувалися в одному з будинків у центрі Рівного. Проходячи посилений військовий вишкіл, новобранці активно готувалися до боротьби за незалежність України. Відзнаки УНР, що прикрашали однострої холодноряців, демонстрували зв’язок куреня ім. Холодного Яру з традиціями національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.⁹² Присутність в лавах куреня підполковника Л. Ступницького також свідчила про спадковість традицій української визвольної боротьби.

У серпні 1941 р. курінь за рахунок добровольців розгорнуто в полк, який перейшов до одного з приміщень рівненських військових казарм. Однак дуже швидко виявилось, що гітлерівська Німеччина негативно ставиться до ідеї створення Української держави. Чимало оунівців заарештувало гестапо. Все це перешкоджало подальшій розбудові УНРА. Через загрозу арешту лави полку залишив його організатор і перший командир С. Качинський. Щоб зберегти цю частину як організовану військову силу, полк було реорганізовано у вишкіл Української народної міліції. Комendanтом вишколу призначено полковника Л. Ступницького⁹³.

За штатним розписом, вишкіл складався з 2 куренів, поділених на 4 сотні, кожна з яких налічувала 100 – 130 вояків. Для створення кінних підрозділів підібрано 180 коней. Загальна чисельність вишколу становила близько 2 000 осіб. У його складі були також пекарня, м’ясарня, кухня й склади; господарська сотня організовувала навіть полкову кравецьку і шевську майстерні⁹⁴. Під керівництвом кількох старшин міліціанти проходили військову муштру, вивчали зброезнавство, статут внутрішньої служби, слухали лекції з історії України та українського війська. Крім того, вони охороняли міські установи і склади з військовим майном, конвоювали полонених тощо. Охороняючи військові склади, що знаходилися неподалік казарм, члени вишколу потай вивозили запаси зброї й спорядження до лісу. Водночас, несення конвойної служби давало змогу міліціантам вря-

Леонід Ступницький.
Світлина 1930-х рр.

тувати багатьох полонених-українців від смерті у німецьких концтаборах. Безпосередньо в Рівному, завдяки клопотанню Л. Ступницького і співробітників Українського Червоного Хреста, вдалося отримати від німецького командування дозвіл на звільнення радянських полонених – мешканців окупованих німцями теренів України. При цьому Л. Ступницький намагався звільнити з полону якомога більше офіцерів-українців, яких він вважав потенційними старшинськими кадрами для створення національних військових формувань⁹⁵.

У серпні 1941 р. гітлерівське керівництво, знехтувавши національні вимоги українців, запровадило на окупованих землях власний адміністративний устрій.

Терен Галичини було включено до складу генерал-губернаторства, а Правобережжя і більша частина Лівобережної України склали рейхскомісаріат „Україна”. Адміністративний центр рейхскомісаріату розташовувався у Рівному. Коли у вересні 1941 р. до міста почали прибувати установи рейхскомісаріату і різноманітні каральні служби, умови діяльності Української народної міліції значно погіршилися. Нацистське керівництво не визнавало за українцями жодних національних прав, що викликало глухий опір німецькій владі з боку ОУН(б). Начальник поліції безпеки і Служби безпеки (СД), доповідаючи у листопаді 1941 р. своєму керівництву про те, що серед українських політичних течій на Волині найбільшу небезпеку становлять бандерівці, відзначив: „Міліція в районі Рівне потрапила під дуже сильний вплив цього руху. Ознаки його відомі: самочинність у випадках, коли накази німецьких інстанцій не співпадають з інтересами ОУН, у деяких випадках, свідомий саботаж німецьких заходів”⁹⁶.

Арешти німецьким гестапо протягом осені 1941 р. провідних діячів ОУН(б) примусили організацію перейти у глибоке підпілля. Всі охоронні і поліцейські частини, створені з місцевого населення, було об’єднано в так звану „допоміжну службу поліції порядку”⁹⁷. Вишкіл Української народної міліції в Рівному підпорядковано командирі 5-го німецького польового вишкільного полку (5 Feldausbildungs-Regiment) полковника Кельбста.

До кожної сотні, поряд з українським старшиною, приділено німецького офіцера й кількох підстаршин. Невдовзі німецька влада вжила заходів, щоб розпорозити вишкіл: кількох українських старшин і 80 підстаршин переведено до Києва, а 200 міліціантів – до Кенігсберга, де розміщувався раніше 5-й польовий вишкільний полк⁹⁸. Деяких членів вишколу, в тому числі й ад'ютанта штабу Л. Криська, заарештовано. Більш як 300 чоловік залишили вишкіл, рятуючись від загрози німецьких репресій.

У листопаді – грудні 1941 р. вишкіл Української народної міліції за наказом німецької військової влади реорганізовано у поліційну школу⁹⁹. Щоб зберегти кадри вишколу для подальшої військово-організаційної й політичної праці, за наказом керівництва ОУН(б) близько 40 найбільш освічених і підготованих міліціантів під виглядом курсантів новоствореної школи поліції переведено до нелегального українського підстаршинського вишколу в м. Клевані. Однак, існування цього вишколу недовзі перестало бути таємницею для німців. Так, у повідомленні начальника поліції безпеки і СД від 22 травня 1942 р. йшлося: „Нелегальний вишкіл міліціонерів був заборонений, а школа міліції в Рівному розформована. Але школа міліції була нелегально відновлена у колишньому замку у Клевані. На основі матеріалів, які були здобуті при розформуванні школи міліції у Рівному, незаперечно доведено, що міліція була задумана як бандерівська бойова організація”¹⁰⁰.

Ймовірно, саме в цей час деякі члени міліційного вишколу, в тому числі й Л. Ступницький, перейшли на службу до рівненської пожежної охорони. За спогадами Ю. Ступницького, це була воєнізована команда, члени якої виконували обов'язки, аналогічні службі в лавах вишколу¹⁰¹. Решту членів вишколу Української народної міліції (близько 450 чоловік) було об'єднано разом з групою місцевих добровольців і відділом колишніх військовополонених у вишкільний батальйон, що мав готувати бійців для операцій проти радянських партизанів. У грудні 1941 р. батальйон, за винятком коша, переведено до Новоград-Волинського. Деякий час у Рівному перебував вишкільний кіш батальйону, але після його передислокації до Новоград-Волинського в місті зосталася тільки сотня поручника Кислиці. Навесні 1943 р. залишки поліційної школи також розформовано¹⁰².

У 1942 р. Л. Ступницький звільнився з пожежної охорони і очолив рівненський Допомоговий комітет – напівадміністративний орган, що представляв місцеву громаду перед окупаційною владою. Основним завданням Допомогового комітету було забезпечення соціально-побутових потреб місцевого населення. Комітет також опікувався радянськими військовополоненими, що знаходилися у трьох транзитних таборах поблизу Рівного. Зокрема, служба суспільної опіки з відділу охорони народного здоров'я постійно надсилала до таборів продукти харчування і медикаменти¹⁰³.

Водночас, становище на окупованих німецькими військами землях України дедалі більше ускладнювалося. Німецька адміністрація накла-

дала на селян непосильні для здачі сільськогосподарські контингенти, масово вивозила молодь на примусові роботи до Німеччини, здійснювала репресії проти національно свідомої інтелігенції. Будь-який непослух окупантам призводив до масових арештів а то й знищення цілих сіл. Для переважної більшості українських національних діячів стало очевидним, що нацистська Німеччина є ворогом відродження незалежної України. Однак на відкриту конфронтацію з Німеччиною не наважувалася жодна політична сила, за винятком ОУН(б). У лютому 1943 р. підпільно проведена III конференція ОУН(б) ухвалила рішення про початок організації національних військових формувань, здатних вести визвольну боротьбу проти німецьких окупантів¹⁰⁴.

На початку березня 1943 р. німецька адміністрація в Рівному посилила репресії проти української інтелігенції. Як свідчив у спогадах Ю. Ступницький, саме під загрозою репресій його батько прийняв рішення перейти на нелегальне становище. Різними шляхами Л. Ступницький та його старший син Юрій виїхали до с. Колесники поблизу Острога¹⁰⁵. Ймовірно, в умовах цілковитої політичної невизначеності він ще не прийняв рішення про участь у збройній боротьбі проти німців. За свідченням одного з учасників визвольного руху, мешканця с. Колесники О. Яроша, в цей час Л. Ступницький обмірковував можливість повернення до Західної України радянських військ. При цьому він висловлював розчарування діями оунівців, оскільки, на його думку, будь-який збройний виступ проти німців чи більшовиків міг призвести лише до величезних людських втрат¹⁰⁶. Військова міць нацистської Німеччини і СРСР, відсутність визнаних і досвідчених національних лідерів, здатних повести український народ до незалежності – все це, здавалося, прирікало визвольну боротьбу на поразку.

На початку 1943 р. на Волині вже діяли створені оунівськими активістами військові підрозділи, якими керував колишній організатор полку ім. Холодного Яру, організаційний референт крайового проводу ОУН(б) на Північно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) С. Качинський („Остап”). До речі, в лавах цих формувань було чимало колишніх холодноярців і членів рівненського вишколу Української народної міліції. Створенням національних військових підрозділів займалися військові референти, провідники різних щаблів теренової мережі ОУН(б), а також колишні командири української допоміжної поліції. У квітні – травні 1943 р. військові відділи ОУН(б) почали офіційно називати Українською повстанською армією¹⁰⁷. На основі крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ сформовано Головну команду УПА, базовими структурними підрозділами якої стали відповідно референтури проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. На основі військової референтури, зокрема, було створено штаб УПА. Першим командиром УПА став військовий референт проводу ОУН(б) на ПЗУЗ

Члени куреня ім. Холодного Яру. Другий справа від герба „Тризуб” лежить Л. Ступницький. Світлина 1941 р.

сотник В. Івахів („Сом”, „Сонар”). Однак вже 13 травня 1943 р. він разом з шефом штабу УПА поручником Ю. Ковальським („Гарпун”) та ад’ютантом штабу хорунжим С. Снятецьким („Сівко”) загинули в сутичці з німецьким військовим підрозділом¹⁰⁸. Після цього обов’язки командира УПА перебрав на себе провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Д. Клячківський („Клим Савур”), посада ж начальника штабу залишалася вакантною.

З самого початку свого існування кількатисячна повстанська армія відчувала гостру нестачу кваліфікованих старшинських кадрів, надто середньої і вищої командної ланки. Оунівське керівництво намагалося вирішити проблему шляхом створення підпільних підстаршинських і старшинських шкіл, а також залучення до військової праці кадрових офіцерів з інших армій, в тому числі й колишніх старшин армії УНР. Командування УПА намагалося використати у збройній боротьбі й Л. Ступницького, місцезнаходження якого було відоме повстанським структурам. Однак ці спроби спершу не мали успіху. Як свідчив уже згадуваний О. Ярош, у квітні 1943 р. Л. Ступницький „пішов з УПА, деякий час переховувався, але група СБ (Служба безпеки) під загрозою фізичного знищення примусила його повернутися до УПА”¹⁰⁹. Натомість, за спогадами Юрія Ступницького, бійці УПА спеціально розіграли „фарс насильного захоплення” його батька, щоб таким чином відвести від нього підозри у добровільній співпраці з націоналістами¹¹⁰.

Можна припустити, що в травні 1943 р. Л. Ступницький бачився з Головним командиром УПА Д. Клячківським („Климом Савуром”), який саме інспектував Острозький район, де діяв відділ УПА під коман-

дою Є. Басюка („Чорноморця”)¹¹¹. Саме Д. Клячківський запропонував Л. Ступницькому обійняти посаду в штабі УПА. Аргументом на користь цієї версії слугує те, що Л. Ступницький не був залучений до створюваних на півдні Волині командних структур групи „Енея”, а відразу вирушив на Полісся, де знаходився штаб повстанської армії.

Наприкінці червня 1943 р. Л. Ступницький разом з сином Юрієм дістався хутора Соломки на Костопільщині, де базувалася підстаршинська школа 1-ї групи УПА „Вовки”. Начальником школи, що налічувала понад 100 курсантів, був ветеран військового формування „Дружина українських націоналістів”, підхорунжий „Корбан”. До речі, серед викладачів школи був і давній знайомий Л. Ступницького, колишній ад’ютант штабу полку ім. Холодного Яру поручник Л. Крисько („Горинь”)¹¹². Разом з підстаршинською школою „Вовки” батько й син Ступницькі невдовзі перейшли на лівий берег річки Горинь, на хутори між селами Золотолин і Яполоть Степанського району. Ця глуха, лісиста місцевість була неприступною для німців. У колоніях навколо Гуті-Степанської деякий час базувалися польські військові формування і радянські партизани, але в середині липня 1943 р. відділи УПА остаточно опанували цей район. Один з викладачів підстаршинської школи, сотник В. Сколозdra („В. Грабенко”) згадував, що штаб УПА розташовувався поряд зі школою, військовим шпиталем і вишколом медсестер¹¹³. Тривалий час повстанський штаб і підстаршинська школа базувалися на лівому березі річки Горинь, в лісових хуторах у районі Великого Стидина, зокрема, на Гутвині й поблизу с. Ледно.

Л. Ступницький обійняв посаду начальника штабу УПА. Основною його діяльністю в цей час стала власне організація повстанського штабу (який в документах УПА отримав криптонім „Відділ Вільшини”)¹¹⁴. Л. Ступницькому довелося виробляти різноманітні інструкції, накази й розпорядження, що регулювали функції штабу й діяльність відділів УПА на Волині й Поліссі. Влітку 1943 р. його вже знали в лавах УПА як „полковника Гончаренка”. Ось як описував сучасник Л. Ступницького в часі перебування у штабі УПА: „Смагливий, вище середнього росту, добре фізично збудований, з голеною головою, веселий і привітний, по військовому невибагливий у щоденному житті легко ввійшов у підпільні умови. Здисциплінований вояк-кадровик (ще з передвоєнної царської військової школи), він був вимагаючим і твердим, де це було потрібно. Незадовго він став найбільш авторитетним і улюбленим командиром вояцтва”¹¹⁵. Інший сучасник, сотник В. Сколозdra згадував: „Полк. Л. Ступницький мав тоді десь понад п’ятдесятку, але на свій вік тримався дуже добре. Був вищий середнього росту, з вусиками, атлетичної будови. Його пристрастю були коні, він був старшиною кавалерії. В товаристві він був дотепний і веселий... В нас уважали його знавцем військової історії, а особливо історії наших визвольних змагань 1917 – 1920 років”¹¹⁶.

У складі штабу УПА діяли оперативний, розвідувальний, вишкільний і зв'язковий відділи. Всі інші служби – організаційно-мобілізаційна, інтендантська (господарська), безпеки (контррозвідка), політично-виховна і медично-санітарна – входили до складу Головної команди УПА (створеної на основі референтур проводу ОУН(б) на ПЗУЗ). Начальником оперативного відділу спершу був майор В. Сидор („Крегул”), що одночасно заступав начальника штабу УПА. До цього призначення В. Сидор обіймав найвищу військову посаду в ОУН(б) – керував військовою референтурою Проводу¹¹⁷. Восени 1943 р. начальником оперативного відділу штабу УПА призначено колишнього викладача підстаршинської і старшинської шкіл, полковника армії УНР М. Омелюсика („Поліщука”), а посаду керівника розвідувального відділу обійняв колишній працівник штабу „Поліської Січі” отамана Т. Бульби-Боровця, полковник армії УНР І. Литвиненко („Євшан”). Майора В. Сидора переведено на посаду керівника вишкільного відділу. За непідтвердженими відомостями, у штабі УПА працювали й інші колишні старшини армії УНР – генерал С. Кульжинський і полковник В. П. Савченко (Н. Совенко)¹¹⁸. Давній знайомий Л. Ступницького ще з часів визвольних змагань полковник М. Павловський виконував функції капелана при підрозділах УПА. Колишні старшини армії УНР, що працювали у штабі УПА, користувалися заслуженою пошаною з боку підлеглих і колег. Начальник господарського відділу Головної команди УПА Р. Петренко („Омелько”) згадував: „Ми розуміли, що крім досвіду, ці люди були для нас не тільки фаховою підтримкою, але й моральною. Їхній перехід у підпілля, в ряди УПА вказував, що ми, молодші, йдемо правильним шляхом. На новому історичному етапі боремось за той самий ідеал, за який боролись і вони – за Українську Самостійну Соборну Державу. Це нас об'єднувало і витворювало приязні відносини”¹¹⁹.

Штаб УПА діяв в умовах суворої конспірації. „Саме приміщення штабу УПА – це звичайна сільська хата, в якій місцеві господарі виділили одну кімнату для повстанців, – згадував Ю. Ступницький, що влітку 1943 р. був курсантом старшинської школи „Дружинники”. – У штабі знаходився мій батько та полковники Іван Литвиненко і Микола Омелюсик. З військової обстановки про штаб нагадували тільки військові карти на столі, все інше нічим штаб не розконспіровувало, навіть друкарської машинки для друкування документів не було... При потребі штаб УПА дуже швидко міняв місце постою”¹²⁰. За словами начальника оперативного відділу штабу УПА М. Омелюсика, канцелярія штабу УПА „складалася з однієї скриньки головним чином з мапами, що часто носив її на плечах один-єдиний писар, що був на цілий штаб. Потрібні ж секретні папери та шифр носили в своїх торбинах начальник оперативного відділу та начальник штабу”¹²¹. Ведення діловодства і планування військових операцій здійснювалося в умовах цілковитої секретності. М. Омелюсик відзначав,

що всі цінні документи відразу ж після використання знищувалися¹²². Охорону штабу несла старшинська школа „Дружинники” і невеличка кінна група під командою колишнього старшини армії УНР „Чайки”, що забезпечувала також зв’язок штабу із загонами УПА. Восени 1943 р. цей відділ, що налічував до 50 вояків, вже очолював командир „Гамалія”¹²³. Повстанцям, які охороняли штаб УПА, суворо заборонялося цікавитися діяльністю його співробітників.

Обіймаючи посаду начальника штабу армії, Л. Ступницький, ймовірно, здійснював і загальне керівництво вишкільним відділом. Так, сотник В. Сколоздра згадував, що Л. Ступницький „мав стосунок до всіх вишкільних груп”¹²⁴. Згадану вже старшинську школу „Дружинники”, що стала першим повстанським військово-учбовим закладом такого типу, створено на базі підстаршинської школи „Вовки” саме з ініціативи Л. Ступницького¹²⁵. Він також викладав курсантам окремі військові дисципліни.

Оскільки Головний командир УПА Д. Клячківський не мав професійної військової освіти (він був економістом за фахом), значний обсяг праці з налагодження складного армійського механізму ліг на плечі Л. Ступницького. Перед ним стояло завдання створити військову силу, здатну успішно вести партизанську війну проти німецьких окупантів. Власне, на початку літа 1943 р. повстанська армія перебувала на стадії організаційного становлення, з усіма притаманними цьому процесу труднощами. У лавах УПА налічувалося близько 10 тис. повстанців, але відсутність вишколеного командного складу, нестача зброї й боєприпасів суттєво гальмували кількісне збільшення армії. Помічник військового референта Проводу ОУН(б) О. Луцький після здійсненої влітку 1943 р. інспекції констатував брак зброї в загонах УПА, відсутність належного військового вишколу і досвідчених командирів, непідготовленість наявного командного складу до умов партизанської війни¹²⁶. Потрібно було звести різнорідні повстанські частини і підрозділи в одну військову силу, здатну діяти за єдиними наказами, статутами і стандартами, виконувати не лише тактичні, але й оперативні завдання.

Саме Л. Ступницького слід вважати одним з головних авторів реорганізації УПА, яку було здійснено в другій половині літа 1943 р. Більшість збройних відділів було реорганізовано в сотні, курені, загони і групи. Увесь терен Північно-Західних Українських Земель склав генеральну округу (ГО), яку відповідно було поділено на 4 воєнні округи (ВО) – „Заграва”, „Богун”, „Турів”, „Тютюнник”¹²⁷. На теренах цих округ базувалися однойменні групи УПА – військові з’єднання, еквівалентні дивізіям і полкам регулярної армії. Так, група „Заграва” налічувала до 1,5 тис. повстанців і діяла в північній частині Рівненщини та прилеглих районах Білорусі. Її командиром був І. Литвинчук („Дубовий”), начальником штабу – М. Левицький („Макаренко”). Група „Богун” (близько 2 тис.

вояків) оперувала на південній Рівненщині і Крем'янецьчині під командою П. Олійника („Енея”) і начальника штабу Д. Казвана („Черника”). Група „Турів” (понад 3 тис. вояків) діяла у Волинській області і на прилеглих теренах Білорусі. Керівництво групою здійснював М. Колтонюк („Олег”), його начальником штабу був Б. Бедрик („Клим”). Група „Тютюнник”, що налічувала лише кілька сотень бійців, базувалася на Рівненщині, але діяла на теренах Житомирської та Київської областей. Командиром групи був Ф. Воробець („Верещака”), начальником штабу – П. Гудзоватий („Очеретенко”).

Зазвичай, командири груп – партійні оунівські функціонери – у переважній своїй більшості не мали належної військової освіти. Тому основна частина військово-організаційної праці лягала на плечі їхніх начальників штабів, що мали більший військовий досвід. Групи УПА склалися з загонів і куренів, які, в свою чергу, поділялися на сотні. За штатним розписом, кожна сотня мала налічувати 100 – 140, а курінь – 300 – 400 вояків. Однак за чисельністю повстанські сотні не завжди дотягували навіть до справжньої сотні бійців. Чисельність таких підрозділів, як загони сільської самооборони, відділи особливого призначення, теренові сотні і різноманітні боївки, часто змінювалася і взагалі не піддавалася облікові. Оскільки українське населення Волині й Полісся цілковито підтримувало загони УПА, мобілізаційний потенціал армії обраховувався десятками тисяч осіб. Загалом, враховуючи різноманітні теренові збройні формації, вже наприкінці 1943 р. чисельність УПА в цьому регіоні сягала близько 20 тис. повстанців.

У зв'язку із загостренням військово-політичної ситуації на Волині й Поліссі Л. Ступницький звернув увагу на потребу створення в цьому регіоні структур сільської самооборони. У підписаному ним наказі Головної команди УПА від 30 серпня 1943 р. визначалися структура, функції і завдання сільської самооборони. Цікаво, що в інструкції районним і надрайонним комендантам наполегливо рекомендувалося при створенні організації сільської самооборони використовувати досвід партизанських дій, набутий військовою наукою у радянсько-фінській війні 1939 – 1940 рр.¹²⁸ Регламентування й координації діяльності сільських самооборон стосувався також наказ Головної команди від 4 вересня 1943 р.¹²⁹ Враховуючи це, а також подальшу роботу Л. Ступницького з організації самооборони на Волині й Поліссі, можна припустити, що саме він зробив найбільший внесок у розроблення теорії і практики самооборони як форми збройної боротьби українського народу у роки Другої світової війни.

Відповідаючи за організаційну розбудову армії, Л. Ступницький також опікувався налагодженням матеріального постачання повстанських формувань, забезпеченням функціонування різноманітних армійських служб,

а також покращенням ідейно-морального виховання вояцтва. Зокрема, в наказі Головної команди УПА, виданому за його підписом 25 серпня 1943 р., йшлося про потребу посилення політично-пропагандистської роботи в лавах УПА¹³⁰. Про заходи з організації радіозв'язку, кінної служби, саперної справи, картографії, польової жандармерії, впорядкування структури армії тощо свідчать накази Головної команди УПА, видані на початку вересня 1943 р.¹³¹ Протягом вересня – жовтня цього року за підписом Л. Ступницького з'явилися накази, присвячені налагодженню розвідувальної й військово-адміністративної звітності тощо¹³². Про поліпшення підготовки, планування і здійснення бойових операцій, підвищення рівня взаємодії між повстанськими відділами йшлося у окремому наказі „полковника Гончаренка” від 18 жовтня 1943 р.¹³³

У другій половині літа 1943 р. загоны УПА посилили боротьбу з німецькими окупантами. Крім постійних сутичок з німецькими поліційними підрозділами, частинам УПА довелося водночас вести бої з радянськими партизанами і польськими військовими формуваннями. Найвідомішими бойовими операціями УПА за цей період були кількомісячний рейд підрозділів групи „Тютюнник” Житомирщиною й Київщиною; здобуття загоном „Озеро” польського містечка Камінь-Каширський, акція групи „Заграва” проти відділів польської Армії Крайової й радянських партизанів на Рівненщині; розгром групою „Енея” табору радянських партизанів у Шумському районі; рейд бойової групи „Бористена” проти радянських партизанів на Полісся. Найбільшої гостроти бої УПА з німцями досягли в серпні 1943 р., під час збору врожаю. Проти повстанців було кинуте регулярні частини під командуванням генерала Е. фон дем Баха-Залевського. У запеклих боях обидві сторони зазнали неабияких втрат, а частині підрозділів УПА довелося навіть залишити регіони свого базування на півдні Волині. Однак завдяки бойовій активності повстанців німецьким окупантам не вдалося відібрати в селян врожай зернових. До того ж, німці не змогли локалізувати діяльність відділів УПА. Восени 1943 р. дев'ять сотень групи „Турів” провели переможний бій з гітлерівцями біля с. Радовичі у Волинській області, а відділи груп „Турів” і „Заграва” ліквідували бази радянських партизанів та Армії Крайової на Поліссі. Успішними були у цей час і повстанські рейди на Житомирщину (курені групи „Тютюнник”), Хмельниччину й Вінниччину (відділи групи „Кодак”).

Операції проти радянських партизанів набували дедалі більшого значення у стратегії командування УПА. На початку жовтня 1943 р. в районі м. Любешів на Поліссі відділи УПА зробили спробу ліквідувати Чернігівське з'єднання радянських партизанів А. Федорова, яке становило значну загрозу повстанському запіллю. План операції було вироблено на нараді командування УПА за участю Головного командира

Д. Клячківського, начальника штабу Л. Ступницького, начальника оперативного відділу В. Сидора, командирів груп О. Луцького („Рудого”) та І. Литвинчука („Дубового”)¹³⁴. Місце постою радянських партизанів атакували близько 3 тис. вояків груп УПА „Турів” і „Заграва”. Протягом кількох днів під Любешівом точилися жорстокі бої, але повстанцям не вдалося знищити партизанське з’єднання. Після повторного наступу упівці частково вибили радянських партизанів із зайнятих територій¹³⁵.

У грудні 1943 р. за рішенням Проводу ОУН(б) розпочалася чергова реорганізація структур УПА задля розширення району діяльності армії до всеукраїнських масштабів. На основі військового штабу військової референтури Проводу ОУН створено Головний військовий штаб УПА¹³⁶. Діючі на Волині й Поліссі повстанські відділи отримали назву УПА-Північ (командир – Д. Клячківський). У Галичині на базі повстанських формувань Української Народної Самооборони створено УПА-Захід (командир – В. Сидор). Підрозділи, що рейдували на Поділля, реорганізовано в УПА-Південь (командир – В. Кук). УПА-Схід створено не було, хоча з пропагандивною метою на Вінниччині, Київщині й Житомирщині поширювалися листівки від імені цього крайового формування.

У ході реорганізації військовий штаб УПА, яким керував Л. Ступницький, втратив свої функції і був переформований на штаб УПА-Північ. Новим начальником штабу і першим заступником командира УПА-Північ з військових питань став сотник М. Медвідь („Карпович”), колишній військовий референт ОУН на Східноукраїнських Землях. Полковника Л. Ступницького призначено командиром самооборони на Північно-Західних Українських Землях. У його розпорядженні було шість кіннотників і охорона в складі одного рою УПА¹³⁷. Відділ Л. Ступницького перебував при штабі УПА-Північ.

Наприкінці 1943 р. стало очевидно, що Німеччина та її союзники не зможуть перемогти у війні. Перейшовши до контрнаступу, радянські війська зламали опір німецької армії й зайняли Лівобережжя і значну частину Півдня України. В цих умовах командування угорської армії навіть розпочало переговори з керівництвом УПА про взаємний нейтралітет. Командування 2-ї угорської армії ще в жовтні 1943 р. налагодило зв’язок з УПА, а при штабі 1-ї угорської армії на початку 1944 р. навіть перебував представник УПА О. Даниленко („Данько”). 6 – 7 січня 1944 р. уповноважена делегація від угорського командування зустрілася з чільними представниками УПА-Північ для обговорення умов порозуміння¹³⁸. Л. Ступницький був одним з найактивніших учасників цих переговорів, він найдовше спілкувався з керівником угорської делегації, підполковником Ф. Мартоном. Зрештою, обидві сторони підписали угоду про нейтралітет між угорською армією та УПА. При цьому угорці зобов’язалися не чинити жодних реквізицій чи інших насильницьких дій щодо українського насе-

Підрозділ УПА

лення. З ініціативи Л. Ступницького угорська сторона також передала до УПА 12 військових радіостанцій¹³⁹.

З наближенням до Західної України радянсько-німецького фронту частина штабу УПА-Північ перебазувалася на захід, до Волинської області. Полковник Л. Ступницький вирушив разом з 2-ю старшинською школою УПА „Лісові чорти” на Володимир-Волинщину, де розміщувалася база загону ім. І. Богуна („Січ”). 12 січня 1944 р. відбулося урочисте прощання командування УПА-Північ з 2-ю старшинською школою, на якому з промовами виступили Д. Клячківський і Л. Ступницький. Вечері того самого дня старшини й курсанти школи, а також Л. Ступницький зі своїм нечисельним супроводом і сином Юрієм верхи вирушили в дорогу¹⁴⁰. У с. Осетрів на Володимир-Волинщині, куди колона прибула 19 січня, Л. Ступницький разом з охороною і сином окремо відправились на південний схід Волинської області. Зв’язавшись у районі м. Локачі з місцевим провідником ОУН „Ярославом”, Л. Ступницький на хуторах Сіножаті біля м. Берестечка створив невеличкий вишкіл для командирів сільських самооборон¹⁴¹. Відтак він ознайомився зі станом сільських самооборон у регіоні.

Стрімке просування радянських військ територією Волині означало, що невдовзі відділам УПА доведеться протистояти значно переважаючим силам сталінської воєнної машини і карального апарату. Радянські органи держбезпеки вже мали певні дані про керівний склад українського визвольного руху. Зокрема, ім’я Л. Ступницького згадувалося в списку „підоблікованого антирадянського елементу” Вінницького червоного партизанського з’єднання Ф. Кота, що на початку 1944 р. діяло на Волині¹⁴². 23 березня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С. Савченко надіслав місцевим управлінням НКДБ директивний лист з вказівками активізу-

вати оперативну роботу з ліквідації ОУН і УПА. Додаткове „орієнтування” містило коротку біографію й опис антирадянської діяльності „емісара УПА” Л. Ступницького – „Гончаренка”¹⁴³. Невідомим для радянських органів залишалося лише місцеперебування Л. Ступницького та інших представників вищого командного складу УПА.

З квітня 1944 р. радянські війська 1-го Українського фронту зайняли Берестечко. Місцевість, де разом з кількома десятками повстанців знаходився Л. Ступницький, опинилася вже в радянському запіллі. Невдовзі стало відомо, що надрайонний провідник „Ярослав” потрапив до рук радянських карателів, яким він видав усіх відомих йому учасників визвольного руху. Щоб врятуватися, члени створеного Л. Ступницьким вишколу виходили з небезпечного району до кременецьких лісів невеличкими групами під виглядом місцевих жителів¹⁴⁴. У складі однієї такої групи разом з сином вирушив і Л. Ступницький. Утім, не обійшлося без пригод: 16 квітня 1944 р. групу Л. Ступницького під час „облави” схопили радянські вояки. І хоча затримані видавали себе за місцевих мешканців, мобілізованих німцями на копання окопів, їх усіх було відправлено до в’язниці у м. Демидівці. Щоправда, чекісти так і не здогадалися, хто потрапив їм до рук. Л. Ступницького, що після тривалих блукань лісом мав вигляд справжнього дідугана, було звільнено, а його сина відправлено до найближчого військкомату для мобілізації до лав Червоної армії¹⁴⁵.

Діставшись Крем’янецьчини, Л. Ступницький почав шукати зв’язків з повстанськими структурами в регіоні. Саме в цей час, 21 – 27 квітня 1944 р., радянські війська здійснили на півдні Рівненщини й півночі Тернопільщини великомасштабну військову операцію проти частин УПА, кульмінацією якої стала битва біля с. Гурби (24 квітня 1944 р.). Завдавши ворогові значних втрат, повстанці прорвалися з оточення і вирушити на Полісся. На місця свого попереднього базування відділи УПА повернулися лише в середині травня 1944 р.¹⁴⁶ Ймовірно, саме тоді Л. Ступницькому нарешті вдалося налагодити зв’язок з командуванням УПА-Південь. Під псевдонімом „Шиманський” полковник обійняв посаду „оперативного старшини – начальника штабу” УПА-Південь. Він змінив на цій посаді майора В. Процюка („Миколу”), що загинув у середині травня 1944 р. в сутичці з радянськими військами¹⁴⁷.

Загони УПА-Південь діяли на порубіжжі Рівненської й Тернопільської областей. Основою цього крайового формування стало з’єднання „Холодний Яр” під команду М. Свистуна („Ясена”). У складі загонів було чимало вихідців зі східних регіонів України; загальна чисельність відділів УПА-Південь становила понад тисячу вояків. Командиром УПА-Південь був провідник ОУН(б) Південно-Східних Українських Земель В. Кук („Леміш”).

Період весни – літа 1944 р., коли через західноукраїнські землі проходив радянсько-німецький фронт, виявився надзвичайно важким для УПА.

На терені Волині й прилеглих регіонів дислокувалася величезна кількість радянських військ. Проти УПА було скеровано внутрішні війська НКВС, а подекуди й регулярні частини 1-го Українського фронту Червоної армії. У цей час постійно проводилися операції з „прочісування” регіону, що деморалізувало місцеве населення і певною мірою паралізувало діяльність повстанських структур. У боях зі значно переважаючими силами ворога загони УПА зазнали великих втрат.

Командування УПА розуміло, що пряме зіткнення з радянськими військами не могло закінчитися перемогою. У лавах УПА здійснено часткову демобілізацію, а в заплілі створено мережу підпільних структур. Повстанські групи поділено на менш чисельні, але більш маневрені військові підрозділи. Дочекавшись переходу фронту, відділи УПА мали знищувати радянські адміністративні органи, силові структури, транспортне сполучення і комунікації. Змін зазнали й політичні засади українського національно-визвольного руху: у середині липня 1944 р. Установчий з'їзд Народно-визвольної революційної організації (НВРО), що фактично мала замінити ОУН, проголосив метою боротьби УПА здобуття Української Самостійної Соборної Держави, ліквідацію соціального гноблення, встановлення демократичного ладу тощо¹⁴⁸.

Однак, вести далі визвольну боротьбу Л. Ступницькому вже не судилося. Наприкінці липня 1944 р. внутрішні війська НКВС проводили посилене „прочісування” південної Рівненщини в пошуках повстанців. 30 липня у Верховівському лісі радянським воякам здався працівник політвиховного відділу крайового військового штабу УПА-Південь Д. Паламарчук („Лиман”)¹⁴⁹. Він передав чекістам документи нещодавно створеної НВРО і виказав усіх, кого знав. Зокрема, Д. Паламарчук сповістив про місце перебування членів командування УПА-Південь, що знаходилося під с. Дермань, неподалік Здолбунова. Того самого дня радянські карателі оточили повстанські криївки. На пропозицію здатися повстанці відповіли відмовою і почали відстрілюватися. За свідченням колишнього начальника штабу з'єднання „Холодний Яр” Є. Басюка („Чорноморця”), після недовгої перестрілки полковник Л. Ступницький, не бажаючи потрапити живцем до рук ворога, підірвав себе і своїх соратників гранатою¹⁵⁰.

У цьому бою загинули також провідник Генеральної округи на Осередніх і Східних Українських Землях Ю. Федорук („Лемко”), політичний референт „Середа” і окружний керівник розвідки „Прометей”. До радянського полону потрапив важко поранений начальник політичного відділу штабу УПА-Південь, член Центрального керівництва НВРО М. Степаняк („Сергій”). Трупи полеглих повстанців карателі привезли на центральну площу Дермані і скинули біля стіни гімназії. Після розпізнання загиблих, тіло Л. Ступницького вкинули у невеличкий басейн перед будинком гімназії

і там залишили¹⁵¹. Через деякий час місцеві жителі вночі поховали полковника на цвинтарі за гімназією.

Загибель Л. Ступницького стала відчутною втратою для українського визвольного руху. Командирів такого рівня на той час вже майже не залишилося в лавах повстанців. Щоб вшанувати пам'ять Л. Ступницького як одного з головних організаторів УПА, 22 квітня 1945 р. Українська Головна Визвольна Рада підвищила його посмертно до рангу генерал-хорунжого. 27 квітня 1945 р. Головний військовий штаб УПА присвоїв Л. Ступницькому звання генерал-хорунжого з датою старшинства з дня загибелі¹⁵². У 1945 р. в офіційному виданні Проводу ОУН „Ідея і чин” було вміщено невеличке повідомлення про загибель 30 липня 1944 р. „визначного військового і громадського діяча” генерала Ступницького – Гончаренка¹⁵³. Відзначимо, що протягом усього існування УПА генеральські звання в її лавах отримали вісім осіб, з яких лише двоє – за життя¹⁵⁴. Л. Ступницький став першим повстанським командиром, до того не членом ОУН(б), якому посмертно присвоєно звання генерал-хорунжого.

Незважаючи на воєнне лихоліття, мешканці Дермані не забували про місце поховання Л. Ступницького. Вони доглядали могилу й після поразки визвольної боротьби, в часи комуністичних репресій і суворих переслідувань усіх учасників ОУН і УПА. Лише в середині 1990-х рр. зусиллями представників патріотичних сил Рівненщини і мешканців Дермані на могилі генерала Л. Ступницького встановлено величний пам'ятник. Мармуровий хрест став символом пам'яті й пошани до визначного військового діяча, життя й доля якого втілювали спадковість традицій національно-визвольної боротьби.

*Пам'ятник на могилі генерала
Леоніда Ступницького у с. Дермані*

ПРИМІТКИ

- 1 Див. наприклад: Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 125.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 8 – 12.
- 3 Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. – Львів; Харків, 2007. – С. 191; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – К., 2007. – С. 425 – 426.
- 4 Тут і далі усі дати подано за новим стилем.
- 5 Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 1об.; Ступницький Ю. Спогади про пережите. – Львів; Торонто: „Літопис УПА”, 2004. – С. 15.
- 6 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 16.
- 7 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 1об.
- 8 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 16.
- 9 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2.
- 10 Звегинцов В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокация, формирования 1914 – 1917, регалии и отличия. – Париж, 1959. – С. 23, 97.
- 11 Марков О. Русская армия 1914 – 1917. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 7.
- 12 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2.
- 13 Там же.
- 14 Там же.
- 15 Див.: Белой А. Галицийская битва. – Москва, 1929. – С. 225 – 226; Щербачов Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. // Военный сборник общества ревнителей военных знаний. – Белград, 1929. – Кн. 10. – С. 120.
- 16 Щербачов Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. – С. 117.
- 17 Белой А. Галицийская битва. – С. 51.
- 18 Щербачов Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. – С. 118.
- 19 Керсновский А. История русской армии. – Т. 3. – Москва, 1994. – С. 228, 230.
- 20 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2.
- 21 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 22 РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 2 – 2об.
- 23 Там же. – Л. 2об.
- 24 Там же.
- 25 Там же. – Л. 3.
- 26 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620; РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл. сп. 770-10. – Л. 3.
- 27 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 28 Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 43.
- 29 ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 105; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 201.
- 30 Див.: Ковальчук М. Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень – листопад 1917 р.) // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 2 (15). – С. 52 – 54, 62.

- 31 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 22 – 23.
- 32 Октябрь на фронте // Красный Архив. – 1927. – Т. 5 (24) – С. 84 – 85; Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С. 162 – 163.
- 33 Дмитриев И. Октябрь в Орше // Пролетарская революция. – 1922. – № 10. – С. 416. Докладніше див.: Ковальчук М. Участь вояків-українців у спробах ліквідувати більшовицький переворот 1917 р. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 116 – 128.
- 34 Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка // Красный архив. – 1925. – Т. 1 (8). – С. 164 – 165.
- 35 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 36 Ibid.
- 37 Ibid.
- 38 Див.: Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5133. – Арк. 1 – 4; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 90 – 91.
- 39 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 8.
- 40 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 30.
- 41 Там само. – Спр. 62. – Арк. 133 – 133 зв.; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – Москва, 1932. – С. 160, 162.
- 42 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 43 Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Москва, 1932. – Т. 3. – С. 273, 277.
- 44 Ковальчук М. Роль Всеукраїнського ревкому та Головного Повстанського штабу в антибільшовицькому повстанському русі (березень – червень 1919 р.) // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 96 – 99.
- 45 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 46 Ibid.
- 47 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 54. – Арк. 175 – 175 зв.
- 48 Доценко О. Рейд отамана Ю. Пютюнника // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 5. – С. 19.
- 49 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 63; Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Мюнхен, 1946. – Кн. 2 (Ч. III). – С. 54.
- 50 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 51 Ibid.
- 52 Ibid.
- 53 ЦДАВО України. – Ф. 3260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10 зв. – 11.
- 54 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 162 зв.; Ковальчук М. Невідомавійна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 162 – 200.
- 55 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 56 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 23.
- 57 Там само. – Арк. 83зв.
- 58 Там само. – Арк. 71; Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa

- Szewczenki. – М/ф. 68846. – Послужний реєстр Л. Ступницького, складений 21 квітня 1921 р. – Арк. 620.
- 59 Українсько-московська війна 1920 року в документах / Під ред. В. Сальського. – Ч. I: Оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки. – Варшава, 1933. – С. 237.
- 60 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – К., 2007. – С. 455.
- 61 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 2.
- 62 Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997. – С. 83.
- 63 Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – С. 222.
- 64 „На Вас покладається обов’язок... підняти та скерувати загальне повстання українського народу...” Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень – жовтень 1921 р.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 61.
- 65 Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 46.
- 66 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 204. – Арк. 1 – 2.
- 67 Не відповідає дійсності твердження про те, що Л. Ступницький під час Другого Зимового походу командував дивізією у складі Волинської групи (див.: Верига В. Листопадовий рейд. – С. 78).
- 68 Учасником Другого Зимового походу був також молодший брат Леоніда Ступницького, Олександр, якого на початку листопада 1921 р. переведено з 2-ї бригади Київської дивізії УПА до дивізійної технічної сотні (ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6).
- 69 Доповідь начальника Польового Повстанчого штабу УНР полковника Ю. Отмарштейна Головному отаманові про рейд Української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 67.
- 70 Шпільнський О. Базар (1921 – 1931 рр.) // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 23.
- 71 Доповідь начальника Польового Повстанчого штабу УНР полковника Ю. Отмарштейна Головному отаманові про рейд Української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. – С. 69.
- 72 Ремболович І. Рейд 1921 року // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 94; Шпільнський О. Базар (1921 – 1931 рр.). – С. 25.
- 73 Рогозний Г. Листопадовий рейд // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 47.
- 74 Шпільнський О. Базар (1921 – 1931 рр.). – С. 26.
- 75 Ремболович І. Рейд 1921 року. – С. 96 – 97.
- 76 Цит. за: Верига В. Листопадовий рейд. – С. 112 – 113.
- 77 Ремболович І. Рейд 1921 року. – С. 101.
- 78 Чижевський М. 15 днів в окупованій Москвою України (з 4 по 19 листопада 1921 року) // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 82.
- 79 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 13.
- 80 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – К., Торонто, 2000. – С. 14, 16.
- 81 Там само. – С. 18.
- 82 Книш З. Дух, що тіло рве до бою... (Юліан Головінський, крайовий командант УВО). – Вінніпег, 1951. – С. 28.
- 83 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 15, 16.
- 84 Там само. – С. 17 – 18.
- 85 Більше Л. Ступницькому не судилося побачити своїх рідних. У квітні 1940 р. його дружину, тещу і восьмирічного молодшого сина вивезено радянською владою на поселення до Казахстану, де

- всі, окрім сина, померли. Будинок і майно родини Ступницьких конфісковано (Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 21).
- 86 Там само. – С. 20.
- 87 Там само. – С. 36.
- 88 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 8 зв.
- 89 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 34 – 35.
- 90 Боляновський Л. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945 рр.). – Львів, 2003. – С. 100; Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-ий поліцейний полк СС // Вісті комбатанта. – 1977. – Ч. 2. – С. 22.
- 91 Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-ий поліцейний полк СС. – С. 22.
- 92 Марчук І. „Січі” 41-го на Волині // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 4 (637). – С. 31; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 5.
- 93 Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-33. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 234, 253.
- 94 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). – С.100.
- 95 Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янца і Рівного // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Літопис УПА. – 1984. – Т. 5. – С. 237, 243.
- 96 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). – Львів: IV. – 1998. – С. 56 – 57.
- 97 Thomas N. Partisan Warfare 1941 – 1945. – London: Osprey publishers, 1983. – P. 15.
- 98 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). – С. 100.
- 99 Тис-Крохмалюк Ю. Про так званий 5-ий поліцейний полк СС. – С. 22.
- 100 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – С. 192.
- 101 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 38.
- 102 Боляновський Л. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945 рр.). – С. 100.
- 103 Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янца і Рівного. – С. 237 – 238.
- 104 ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929 – 1955. – [Б. м.], 1955. – Ч. 1. – С. 97.
- 105 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 42 – 43; Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янца і Рівного. – С. 243.
- 106 ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 26 – 27.
- 107 Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. XII.
- 108 Вовк О. Василь Івахів – перший Командир Української Повстанської Армії // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 2 (659). – С. 15 – 16.
- 109 ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 351. – Арк. 27.
- 110 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 43.
- 111 Літопис УПА. Нова серія. – К., Торонто, 2007. – Т. 9. – С. 112 – 113.
- 112 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 45.
- 113 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 71 – 72.
- 114 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 52.
- 115 Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1997. – Т. 27. – С. 117.
- 116 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 71.
- 117 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 334 – 336.
- 118 Петренко Р. За Україну, за її волю. – С. 145 – 146; Тинченко Я. Офіцерський

- корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – С. 380 – 381.
- 119 Петренко Р. За Україну, за її волю. – С. 120.
- 120 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 55.
- 121 Омелюсик М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 1. – С. 19.
- 122 Там само. – С. 19.
- 123 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. – С. 73, 79; Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 55.
- 124 Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. – С. 72.
- 125 Петренко Р. За Україну, за її волю. – С. 131; Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. – С. 73.
- 126 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 335.
- 127 Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – Рівне, 2009. – С. 65 – 66.
- 128 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 11 – 16.
- 129 Там само. – С. 25 – 27.
- 130 Там само. – С. 8 – 9.
- 131 Там само. – С. 21 – 24; 27 – 30.
- 132 Там само. – С. 31 – 34, 38 – 39
- 133 Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942 – 1943 рр. – К. 1999. – С. 161.
- 134 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 442 – 443.
- 135 Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – С. 81.
- 136 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 384.
- 137 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 66.
- 138 Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – С. 92; Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 58 – 64.
- 139 Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. – С. 58 – 64.
- 140 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 66.
- 141 Там само. – С. 67.
- 142 Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. – Київ, 2005. – С. 348.
- 143 Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940 – 1950). – Київ, 2007. – С. 284.
- 144 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 68.
- 145 Там само. – С. 71; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 120.
- 146 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2005. – С. 64 – 65.
- 147 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 214, 219.
- 148 Літопис УПА. Нова серія. – К., Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 24 – 25.
- 149 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 398. – Т. 16. – Арк. 17. В середині 1990-х рр. Д. Паламарчук намагався зовсім по-іншому зобразити події липня 1944 р. Зокрема, в одному з інтерв'ю він стверджував, що потрапив до радянського полону і нікого з членів ОУН-УПА не виказав: „Моє щастя, що мене одного заарештували... Я брехав як попало” (Аудіозапис з фонотеки О. Вовка).
- 150 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 120.
- 151 Ступницький Ю. Спогади про пережите. – С. 109.
- 152 ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 30.
- 153 Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 405.
- 154 Вовк О. Останній генерал УПА: до біографії Василя Кука // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – Ч. 1 (20). – С. 254.